

"Κοινωνία της Γνώσης" και Πανεπιστήμιο

Κ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ*

Εισαγωγή

Η επίσημη εκπαιδευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹, διαπνεόμενη από τον κυρίαρχο λόγο περί "κοινωνίας της γνώσης", εδώ και αρκετά χρόνια έχει συζεύξει τα ζητήματα της εκπαίδευσης στο άγχος της ταχείας εξέλιξης του ευρωπαϊκού χώρου σε πολλά υποσχόμενη "κοινωνία της γνώσης"².

Με τρόπους μάλλον θολούς και εννοιολογικά αδιασαφήνιστους η "κοινωνία της γνώσης" αποκτά στον κυρίαρχο λόγο της εποχής και παράπλευρα προσωνύμια, όπως "κοινωνία της πληροφορίας, της μάθησης, των υπηρεσιών", "νέα οικονομία", "οικονομία της άυλης εργασίας". Και όλα αυτά - κατά κανόνα - υπό την αξιωματική παραδοχή, ότι ο αναπτυσσόμενος καπιταλισμός έχει αλλάξει δομικά, εισερχόμενος στην εποχή της "μεταβιομηχανικής κοινωνίας". Σε αυτήν ανθούν "βιομηχανίες εντάσεως γνώσης"³, προσβάλλουν "μεταϋλιστικές αξίες", αχνοφαίνεται η προοπτική μίας "ψηφιακής ηλεκτρονικής τεχνολογίας". Και άλλα θαυμαστά, όπως ότι η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης ανήκει περίπου στο παρελθόν, η αντίθεση κεφαλαίου και εργασίας έχει περάσει σε δεύτερη μοίρα, αν δεν έχει κιόλας εκφυλισθεί, και πολλά ακόμη.

Υπόθεση εργασίας του παρόντος κειμένου είναι ότι η ιδέα της "κοινωνίας της γνώσης" συμβαδίζει με τη δίδυμή της παραδοχή, ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός έχει μεταβληθεί ριζικά στην ίδια του τη βασική δομή. Και ότι, από αυτή τη διάγνωση πραγματικότητας, η κυρίαρχη αντίληψη μεταβαίνει σε μία δεοντολογική τοποθέτηση. Αυτή, εκτός των άλλων, επιδιώκει να θέσει το σύνολο της εκπαίδευσης στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος αναπαραγωγής του σύγχρονου καπιταλισμού με όρους ταξικής κυριαρχίας¹.

* Κωνσταντίνος Σταμάτης, Καθηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου, Τμήμα Νομικής, ΑΠΘ

Θέση του κειμένου είναι, πρώτον, ότι η *ομιχλώδης έννοια της "κοινωνίας της γνώσης"*, όπως περίπου και εκείνη της *"παγκοσμιοποίησης"*, συγχρόνως περιέχει ψήγματα αλήθειας αλλά κυρίως εξωραϊστική παραποίηση της ως προς την κατανόηση της νέας ιστορικής πραγματικότητας. Και δεύτερον, ότι η συνεπαγωγή περί του πρακτέου, όπως την εννοούν, όσοι ελέγχουν τόσο τους συντελεστές της κοινωνικής ζωής όσο και τους όρους νοσηματοδότησης της, δεν μπορεί παρά να βρει αντίθετους όσους και όσες προασπίζουν ένα διαφωτιστικό μορφωτικό ιδεώδες, μία καλύτερη εκπαίδευση σε έναν καλύτερο κόσμο από αυτόν της νεοφιλελεύθερης καπιταλιστικής πραγματικότητας⁵.

Κατ' αρχάς εξετάζεται κριτικά το νόημα της *"κοινωνία της γνώσης και των πληροφοριών"*. Προς ανασκευή της ιδεολογικής χρήσης αυτής της έκφρασης, προτείνονται ορισμένες παραδοχές για την κοινωνική αναπαραγωγή της γνώσης εν μέρει, με έμφαση στην απαιτούμενη παιδεία. Περαιτέρω διερευνάται η ιστορική σύνδεση της ιδέας περί *"κοινωνίας της γνώσης"* με τον σύγχρονο καταμερισμό εργασίας. Και αντικρούονται απόψεις σχετικά με το μετασχηματισμό του καπιταλισμού σε *"μεταβιομηχανική κοινωνία"*, όπου η σπουδαιότητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας έχει ήδηθεν υποκατασταθεί από την επικοινωνιακή αλληλόδραση και ελευθερία. Ακόμη γίνεται προσπάθεια να καταφανεί γιατί, παρά τη διόγκωση του διαθέσιμου πλούτου πληροφοριών, η κοινωνική αναπαραγωγή της γνώσης παραμένει επιλεκτική ή και αποπροσανατολιστική.

Ι. Αλήθειες και ψεύδη περί της "κοινωνίας της γνώσης"

1. Βασικές παραδοχές για τη γνώση εν γένει και την κοινωνική αναπαραγωγή της.

Η φιλολογία περί της *"κοινωνίας της γνώσης"*⁶ υποβάλλει την ιδέα ότι κατ' εξοχήν στην ηλεκτρονική εποχή οι κοινωνίες χρειάζονται *"γνώση"*, όπως περίπου οι πόροι του δέρματος τον ατμοσφαιρικό αέρα. Σε τι ακριβώς συνίσταται άραγε η ιστορική μοναδικότητα που υπαινίσσονται οι διαλαλούντες την ιδέα αυτή; Ιδού, δειγματοληπτικά, ένας mainstream ορισμός: *"(....) μία γνωσιοκεντρική πλέον οικονομία, όπου η γνώση αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα για την οικονομική, την κοινωνική και την ατομική ανάπτυξη και πρόοδο και όπου η θεμελιώδης διάκριση των ανθρώπων δεν θα είναι ανάμεσα*

σε αυτούς που έχουν και δεν έχουν, αλλά ανάμεσα σε αυτούς που γνωρίζουν και σε αυτούς που δεν γνωρίζουν"⁷.

Για να κατανοήσουμε ό,τι τυχόν υποδηλώνεται ή αντιθέτως αποκρύβεται σ' αυτή την αναλυτικώς ακαθόριστη έννοια, ας ξεκινήσουμε από μερικές στοιχειώδεις παραδοχές.

α) Κατ' αρχάς κάθε ανθρώπινη κοινωνία έχει καταφέρει να αναπαραχθεί, στο μέτρο, μεταξύ άλλων, που επιτύγχανε να οργανώσει διαγενεακές μεταβιβάσεις εμπειρίας, μνήμης, γνώσεων και ελπίδων. Από την εποχή του *homo sapiens*, η ανθρώπινη κοινωνία είναι αδύνατον να υπάρξει, πολύ λιγότερο να αναπαραχθεί, χωρίς κοινωνική αναπαραγωγή και της ίδιας της γνώσης.

β) Η γνώση έχει λειτουργήσει παλαιόθεν όχι μόνον ως πνευματική διάπλαση των ανθρώπων, ως συστατικός όρος μίας σοφίας περί το βίο, αλλά και ως παραγωγική δύναμη, καθόσον επέτρεπε οργανωτικές επινοήσεις και τεχνικές καινοτομίες χρήσιμες για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, για την παραγωγή και την ανταλλαγή αγαθών.

γ) Η περιπέτεια της γνώσης και η εμπειρία της μάθησης δεν εγκλωβίζονται μέσα σε ηλικιακά όρια. Αυτό αποτελούσε περίπου ανέκαθεν κοινό τόπο και υπονοείται σε σκένεις όπως "γηράσκομεν αει διδασκόμενοι", "*philosophia longa, vita brevis*" κ.λπ. Παρά ταύτα, η δυνατότητα για τη συγκρότηση εκπαιδευτικού συστήματος για ολόκληρη την κοινωνία κατέστη δυνατή, όταν άρχισε να ξεπερνιέται ιστορικά η κατ' ιδίαν εκπαίδευση των βλαστών των προνομιούχων στρωμάτων της κοινωνίας, ιδίως της αριστοκρατίας. Έτσι τέθηκε επί τάπητος το νεωτερικό αίτημα για ένα δημόσιο σύστημα παιδείας, η ίδια η παιδεία θεωρήθηκε ως προτεραιότητα της *res publica*⁸, χρηματοδοτούμενη από δημόσιο σύστημα γενικής φορολογίας, ως κεντρική κρατική λειτουργία⁹.

Αν ο όρος "κοινωνία της γνώσης και της μάθησης" μπορεί να έχει κάποιο από νόημα, αυτό συνίσταται σε μία μορφωτική διαδικασία που εκτείνεται σε ολόκληρο το μήκος της ανθρώπινης ζωής, ως συλλογική ευθύνη της κρατικά οργανωμένης κοινωνίας, μέσα από κατάλληλους εκπαιδευτικούς θεσμούς. Με ζητούμενο, όμως, όχι μία απλή επανακατάρτιση, αλλά - επιπροσθέτως - να αποκτήσουν ή να ανανεώσουν οι πολίτες μορφωτικές προϋποθέσεις, προκειμένου να μπορούν να τοποθετούνται μετά λόγου γνώσεως σε ζητήματα του πρακτέου στον συλλογικό βίο και με αξιοποίηση της συλλογικής εμπειρίας. Άρα με διασύνδεση

της εκπαίδευσης διά βίου με ουσιαστικές διαδικασίες διαμόρφωσης γνώμης, στη δημόσια σφαίρα επικοινωνίας, με την επίγνωση ότι οι θέσεις και τα ίδια τα διακυβεύματα είναι ανοικτά σε διάλογο, σε κριτική και αντιπαράθεση. Επί παραδείγματι, πάνω σε θέματα όπως η πυρηνική ενέργεια, τα όπλα μαζικής καταστροφής, απειλές κατά της βιοασφάλειας, του οικοσυστήματος, των ελευθεριών των πολιτών, της δημοκρατίας ή της ειρήνης και όλα τα ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος εν γένει.

Αντιθέτως η επιπολάζουσα ρητορεία για εκπαίδευση δια βίου υπαγορεύεται από την ιδέα ότι, σε μία κοινωνία όπου ο καθένας αφήνεται "ελεύθερος" να επιβιώσει, σε ανταγωνισμό προς την ίδια επιδίωξη των άλλων, ο ίδιος επιφορτίζεται με το βάρος να φτιάξει για τον εαυτό του ένα "ανθρώπινο κεφάλαιο" προς αξιοποίηση ή εκμετάλλευσή του, συνήθως από άλλους. Όπως μπορεί και όσο μπορεί, σε συνθήκες κοινωνικού δαρβινισμού, όπου επικρατούν οι ισχυρότεροι ή πιο επιτήδριοι. Ανάμεσα σε άλλα, πληρώνοντας ο καθένας για τις απαιτούμενες εκπαιδευτικές υπηρεσίες, εφόσον βεβαίως διαθέτει τους αναγκαίους πόρους ζωής, αλλιώς τόσο το χειρότερο για όποιον στερείται τέτοιων πόρων. Κατά τα λοιπά ο κυρίαρχος λόγος θεωρεί ως εντελώς αυτονόητο η συντριπτικά μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων να μην έχει άλλη δυνατότητα να αναπαραχθεί κοινωνικά, παρά μόνο πουλώντας το "ανθρώπινο κεφάλαιο" που ο καθένας και η κάθε μία με κόπους έχει δημιουργήσει, στην εξυπηρέτηση του Κεφαλαίου tout court.

Το "ανθρώπινο κεφάλαιο", επομένως, δεν είναι τίποτε περισσότερο παρά μία μετωνυμία της "εργατικής δύναμης" ως εμπορεύσιμης ικανότητας, προκειμένου οι στερούμενοι ιδίων μέσων παραγωγής και εργασίας να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, αν δεν επιθυμούν να πεθάνουν από ανέχεια. Και δεν είναι λίγοι αυτοί οι τελευταίοι. Στις προηγμένες καπιταλιστικές οικονομίες είναι κατά μέσον όρο το 85% του ενεργού πληθυσμού τους. Ιδού λοιπόν η διπλή όψη της νεοφιλελεύθερης αντίληψης για την εκπαίδευση. Αφενός απόσυρση του κράτους από την υποχρέωση παροχής παιδείας για όλους, με επαρκή δημόσια χρηματοδότηση, αντλούμενη κυρίως από προοδευτική φορολογία εις βάρος των ευπορότερων κοινωνικών στρωμάτων. Αφετέρου έφοδος του ιδιωτικού κεφαλαίου στο εναπομένον κενό¹⁰.

δ) Η αξιοποίηση της γνώσης γινόταν και εξακολουθεί να διενεργείται μέσα σε ευρύτερα ιστορικά περιβάλλοντα, στη βάση ιδιομορφιών ενός ευρύτερου τρόπου παραγωγής της κοινωνικής ζωής. *Μεθοδολογικά, η διερεύνηση*

μιας κοινωνίας που αναδύεται στους κόλπους της παλαιότερης απαιτείται να γίνει στο σύνολο των δομικών προσδιορισμών της. Χρειάζεται δηλαδή οι επί μέρους πτυχές της νέας κοινωνικής συνάρθρωσης να ενταχθούν από τη θεωρία στο σύνολο της κοινωνικής δομής και τις εγγενείς σ'αυτήν αντιφάσεις.

Επομένως, ό,τι κι αν εννοεί κανείς ως "κοινωνία της γνώσης κ.λπ" μπορεί να κατανοηθεί επιστημονικά μονάχα σε συνάρτηση με τον καταμερισμό εργασίας, που ενδεχομένως ανασχηματίζεται κι αυτός, με την ταξική διαφοροποίηση της κοινωνίας, με πιθανώς νέες μορφές αντίθεσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, με το ζήτημα της ιδιοκτησίας πάνω στα μέσα παραγωγής και εργασίας, σε σχέση προς τον έλεγχο των παραγωγικών δυνάμεων, παλαιότερων και νεότερων. Και ούτω καθ' εξής.

Όποιος λοιπόν φιλοδοξεί να διασαφηνίσει με στοιχειωδώς σοβαρό τρόπο το νόημα της "κοινωνίας της γνώσης" είναι υποχρεωμένος να θέσει ζητήματα συνολικής συγκρότησης της κοινωνίας, εντός της οποίας η "γνώση" καλείται να λειτουργήσει. Ειδ' άλλως η αδιαφοροποίητη επίκληση της έννοιας της "κοινωνίας της γνώσης", όπως και της περιφημής "παγκοσμιοποίησης", απλώς ανακυκλώνει μία χαζοχαρούμενη ρητορεία του συρμού, ιδιαιτέρως προσφιλή στους απολογητές και τους οργανικούς διανοούμενους της νέας τάξης πραγμάτων. Εάν η "κοινωνία της γνώσης" αναπτύσσεται σε ή έστω συμπίπτει με το ιστορικό πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης αναδιάρθρωσης του παγκόσμιου καπιταλισμού, τότε καίρια γνωρίσματά της καθορίζονται αναπόφευκτα από αυτό το ιστορικό πλαίσιο και τις όποιες δυνατότητες εξέλιξης διανοίγονται εντός αυτού.

ε) Στο πλαίσιο του βασικού κάθε φορά τρόπου παραγωγής του κοινωνικού βίου κρίσιμες πτυχές στη διαχείριση της γνώσης εν μέρει εμπλέκονται με εξουσιαστικές σχέσεις, είτε προσίδεις στον συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής είτε κληροδοτημένες από το παρελθόν του. Η ίδια η δυνατότητα για απόκτηση και περαιτέρω καλλιέργεια γνώσης συνδέεται με μαθησιακές και μορφωτικές δομές επηρεαζόμενες από τον υπάρχοντα καταμερισμό εργασίας και, εντός αυτού, από τον εξελισσόμενο ταξικό διαφορισμό και τους κοινωνικούς αγώνες. Άρα η όποια διάκριση "ανάμεσα σε αυτούς που γνωρίζουν και αυτούς που δεν γνωρίζουν" αναπόφευκτα διαμεσολαβείται, αν μη τι άλλο, από το διαχωρισμό "ανάμεσα σε αυτούς που έχουν και αυτούς που δεν έχουν"¹¹, για να χρησιμοποιήσουμε τις απλοϊκές εκφράσεις του κυρίαρχου λόγου.

Τα ζητήματα της εκπαίδευσης εμφανίζουν ένα τριπλό ενδιαφέρον στον σύγχρονο ιστορικό ορίζοντα. Οικονομικό, ως προς την υποχρηματοδότηση της

δημόσιας εκπαίδευσης, αλλά και τη δημιουργία και διεύρυνση μίας "αγοράς παιδείας". *Μορφωτικό και ιδεολογικό*, ως προς τα επιβαλλόμενα περιεχόμενα σπουδών. Και ηθικοπολιτικό, ως προς την αξίωση ισχύος μίας ελάχιστης κοινωνικής μειοψηφίας, προκειμένου να επιβάλλει - και μάλιστα χωρίς θεσμικούς περιορισμούς και τις συμπαραμαρτούσες διαμεσολαβήσεις - την κοινωνική, οικονομική και ιδεολογική εξουσία της στην υπόλοιπη ανθρωπότητα.

στ) Η γνώση της φύσης και της κοινωνίας προσανατολίζουν στην κατανόηση και της μίας και της άλλης, με γνωστικά κίνητρα συγκρουόμενα. Άλλοτε τη διατήρηση άλλοτε τη μεταρρύθμιση ή και την ανατροπή δεδομένων κοινωνικών διαρθρώσεων ανταλλαγής με τη φύση και των αναπτυσσόμενων σχέσεων εξουσίας. Έτσι, είναι κάλλιστα δυνατόν, σε περιβάλλον "οικονομίας της γνώσης", το "επιχειρηματικό πανεπιστήμιο" να λειτουργεί με προδιαγραφές που εμπράκτως ή και θεσμικά επιφέρουν δραστικούς περιορισμούς στην ακαδημαϊκή ελευθερία των πανεπιστημιακών¹².

ζ) *Η μεταβολή του τρόπου σύστασης και μετάδοσης της γνώσης, αυτή καθ'αυτήν, οσοδήποτε σπουδαία κι αν είναι, αδυνατεί να μετασχηματίσει, από μόνη της, την ταξική διαίρεση των κοινωνιών.* Επομένως, ειδικότερα, είναι αδύνατον η κοινωνία με κεφαλαιοκρατική παραγωγή και ανταλλαγή να παύσει να είναι τέτοια, μόνο και μόνο διότι, ενδεχομένως, έχει μεταλλαχθεί σ' αυτήν ο τρόπος μετάδοσης ορισμένων τύπων γνώσης. Είναι καθαρή αυταπάτη, ότι οι νέες τεχνολογίες της επικοινωνίας αρκούν για να άρουν την κρίση είτε της οικονομίας είτε της πολιτικής συναίνεσης¹³. Ότι το μολύβι, το στυλό διαρκείας, ή η γραφομηχανή έχουν αντικατασταθεί από ηλεκτρονικό υπολογιστή, ότι η έντυπη αλληλογραφία τείνει να αντικατασταθεί και αυτή από το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, αυτά ούτε έχουν παραγνώσει την αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας ούτε και έχουν αλλάξει την φύση της επιστήμης ή της φιλοσοφίας! Εκτός ίσως σε όσους έχουν παραδοθεί άκριτα σε έναν τεχνολογικό ντετερμινισμό και στις αφέλειες του νομιμοποιητικού λόγου περί του σύγχρονου καπιταλισμού....

2. Η χρηστική γνώση στο φως των σύγχρονων εξελίξεων στον καταμερισμό εργασίας και τη νεοφιλελεύθερη στρατηγική συσσώρευσης του κεφαλαίου

A) Οι εκτιμήσεις αυτές διατηρούν πλήρως τη διαγνωστική τους

εγκυρότητα στην ηλεκτρονική εποχή ή , για να ακριβολογήσουμε, στην εποχή του τεχνολογικά αναπτυγμένου και διεθνοποιημένου καπιταλισμού. Οι θιασώτες της "κοινωνίας της γνώσης και των πληροφοριών" πιθανώς εννοούν ότι οι τεχνολογίες αιχμής και ιδίως τεχνητής νοημοσύνης έχουν επιφέρει μία βαθιά επανάσταση στην ίδια την οργάνωση της παραγωγής και της ανταλλαγής στον ώριμο καπιταλισμό, καθώς και στα περιεχόμενα της απαιτούμενης από τούδε και εφεξής κοινωνικής εργασίας¹⁴. Διασταυρώνονται γι' αυτό με σύγχρονες θεωρήσεις, που κρίνουν ότι η εργασία έχει αλλάξει άρδην στη "μεταβιομηχανική κοινωνία"¹⁵. Προσθήκει, επομένως, ένας αντίλογος σε αυτή την τεχνολογική ουτοπία, που επαγγέλλεται κάποια "τεχνοτρονική επανάσταση". ως άλλη μία παραλλαγή του "τέλους των ιδεολογιών".

Διαφορετικές μορφές εργασίας ευνοούν για τους εμπλεκόμενους σε αυτές διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, άρα και μη ταυτόσημες μορφές ζωής για τα άτομα, καθώς και μία ποικιλία προσωπικών βióκοσμων. Ωστόσο, αυτές οι ποικίλλουσες μορφές ζωής ριζώνουν στο υπέδαφος του επικαλύπτοντος κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. Προσδιορίζονται ή επηρεάζονται σοβαρά από τη θέση των φορέων τους στον εξελισσόμενο καταμερισμό εργασίας¹⁶. Ακόμη και οι δυνατότητες για πρόσληψη και νοσηματοδότηση της πραγματικότητας, για έκφραση προσδοκιών και ελπίδων, για κατανόηση ή μεθερμήνευση των ατομικών και των συλλογικών αναγκών, επηρεάζονται ή και καθορίζονται ομοίως από την κοινωνική θέση των ανθρώπων.

Ο καταμερισμός εργασίας, όμως εξελίσσεται αδιάκοπα, κάτι που συνεπάγεται άλλοτε την αναβάθμιση, άλλοτε την υποβάθμιση ικανοτήτων και δεξιοτήτων στο εσωτερικό του, είτε περαιτέρω εξειδίκευση είτε αντιθέτως αποειδίκευση των ζητούμενων ειδών εργασίας κ.λπ. Σε οικονομία κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και ανταλλαγής τούτο συμβαίνει με ωθήσεις ή απωθήσεις συναρτώμενες προς την αξιοποίηση του κεφαλαίου και την ιστορικώς προκύπτουσα στρατηγική συσσώρευσής του.

Συνακόλουθη προς αυτήν αναδεικνύεται και η ταξική διαφοροποίηση, όπως επίσης η σύνθετη διαδικασία διάπλασης και μεταβολής στάσεων ζωής, αξιακών προσανατολισμών στο βίο, σχημάτων κατανόησης της πραγματικότητας. Προσωπικές κλίμακες αξιών, πρότυπα καλού βίου και περιγράμματα προσωπικής ταυτότητας τελούν σε συνάρτηση προς (υλικές, συμβολικές, ηθικές και αισθητικές) ανάγκες μέσα σε συνεχώς εξελισσόμενες,

ευρύτερες κοινωνικές διαρθρώσεις, που καταλαμβάνουν τις ατομικές γραμμές ζωής και συχνά τις επικαθορίζουν. Έτσι, ο άνθρωπος εαυτός προσδιορίζεται εν πολλοίς από την κοινωνική κατάσταση και την επικοινωνιακή του δράση. Είτε καταφάσκοντας, είτε αρνούμενος όψεις της εμπλοκής του στον κόσμο, ιδίως τις πτυχές της που υπερβαίνουν τον προσωπικό έλεγχο καθενός. Τούτο διενεργείται μέσα από περίπλοκες διαδρομές αυτοκατανόησης, καθώς και αντίληψης της πραγματικότητας, έτσι όπως αυτή είναι και λειτουργεί, αλλά και *έτσι όπως θα έπρεπε και θα μπορούσε να αλλάξει*.

Το είδος και το περιεχόμενο της εργασίας διανοίγει για τα άτομα ορισμένο φάσμα αντίληψεων και για την εργασία καθενός και για το βίο γενικότερα. Όταν η μορφή της εργασίας είναι περισσότερο ή λιγότερο χειρωνακτική ή διανοητική, εκτελούσα ή διευθύνουσα, μονότονη ή διαδραστική και επινοητική, η προκύπτουσα αυτοκατανόηση γνωρίζει μία ανάλογη διαβάθμιση, ανομοιόμορφη μεταξύ των εργαζομένων.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι ορισμένες μορφές εργασίας απολαμβάνουν υψηλότερων βαθμίδων διαντίδρασης μεταξύ όσων τις προσφέρουν ή καλύτερων πλαισίων αυτονομίας στο εργασιακό τους περιβάλλον¹⁷. Παρά ταύτα, οσοδήποτε σπουδαίο κι αν αποδεικνύεται το γεγονός αυτό για όσους κατέχουν θέσεις εργασίας με αυτά τα χαρακτηριστικά, δεν παύει να συνίσταται σε στιγμές της διαδικασίας αξιοποίησης κεφαλαίου, τουλάχιστον για τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Αυτά τα χαρακτηριστικά, συνεπώς, καθόλου δεν μεταβάλλουν το γεγονός ότι η αξιοποίηση του κεφαλαίου από τους κατόχους τους προϋποθέτει μία υποκειμένη σχέση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Σχέση που συνάπτεται αφενός προς τον υπάρχοντα καταμερισμό εργασίας και την ταξική αντιπαλότητα, αφετέρου προς αντίστοιχες μορφές συνείδησης.

Στον ύστερο, τεχνολογικά αναπτυγμένο καπιταλισμό τέτοιες μορφές εργασίας εξακολουθούν να είναι μάλλον περιορισμένες και σποραδικές. Π.χ. ας σκεφθούμε μία επώνυμη ομάδα σχεδίασης νέων τύπων αυτοκινήτων, η οποία προσφέρει τις υπηρεσίες της σε διάφορες αυτοκινητοβιομηχανίες. Ενδέχεται τα μέλη αυτής της ολιγάριθμης ομάδας να έχουν την πολυτέλεια να εργάζονται σε συνθήκες αυτονομίας ως προς την ιεραρχική διάρθρωση της αυτοκινητοβιομηχανίας που την προσλαμβάνει, επενδύοντας το προσφερόμενο έργο με σχεδιαστική φαντασία και επινοητικότητα. Η υλοποίηση όμως των σχεδίων της και η απαιτούμενη γραμμή παραγωγής θα αναληφθούν περαιτέρω από χιλιάδες άλλους εργαζομένους, οι οποίοι κατά πάσα πιθανότητα εργάζονται

κάτω από πιο παραδοσιακές συνθήκες, προσφέροντας κάθε άλλο παρά "άυλη" εργασία!

Άλλωστε δεν υπάρχει καθαρώς χειρωνακτική σε αντιδιαστολή προς αποκλειστικώς διανοητική εργασία. Ακόμη και η πιο "διανοητική" εργασία που μπορεί να φαντασθεί κανείς προϋποθέτει σωματική εμπλοκή του ανθρώπου, έστω κι αν αυτή είναι δευτερεύουσας σημασίας. Αλλά και αντιστρόφως, ακόμη και η περισσότερο ανειδίκευτη χειρωνακτική εργασία απαιτεί ορισμένες τεχνικές και άλλες δεξιότητες, που αποκτώνται και ασκούνται με κάποια μαθησιακή διαδικασία, άρα με κάποιο διανοητικό μόχθο. Η διάκριση αυτή είναι μόνο χονδρική, παραμένοντας κοινωνικά και θεσμικά διακανονισμένη και οπωσδήποτε ιστορικά παραλλάσσουσα. Η επένδυση της εργασίας με περισσότερα φορτία γνώσεων, σε σύγκριση με το παρελθόν, λαμβάνει χώρα μέσα σε διαδικασίες εξορθολογισμού και διευρυμένης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και κυκλοφορίας. *Αναπαράγεται δηλαδή στη δομική τάση αυτού του συστήματος να μετατρέπει την ικανότητα προς εργασία σε εμπορεύσιμη ερμητική δύναμη του κεφαλαίου*¹⁸.

Ακόμη κι αν η απαιτούμενη εργασία για την αναπαραγωγή της κοινωνίας θα μπορούσε ποτέ να εξαϋλωθεί σε "άυλες" μορφές εργασίας, σε μία καθ' ολοκληρίαν "μεταβιομηχανική" κοινωνία, τα θεμελιώδη ζητήματα σχετικά με την κατανομή των αναγκαίων όρων για την παραγωγή της κοινωνικής ζωής θα παρέμεναν κατ' ουσίαν ανοικτά. Ανεξάρτητα από τους τρόπους τους οποίους τα ιστορικά υποκείμενα θα επινοούσαν, προκειμένου να αντιμετωπίσουν αυτά τα ζητήματα. Είτε δηλαδή θα κατόρθωναν να εξεύρουν πρόσφορους συμβιβασμούς μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας είτε θα οδηγούνταν σε αντιπαράθεσεις και μαχητικές διεκδικήσεις.

Επομένως, ακόμη κι αν η "οικονομία που βασίζεται σε γνώση" είχε επιβληθεί λίγο - πολύ σε όλη την κλίμακα του καταμερισμού εργασίας, μετασχηματίζοντας ανάλογα τις εν χρήσει μορφές εργασιακής διαδικασίας, η ταξική δομή της κοινωνίας και ο εκμεταλλευτικός χαρακτήρας του συστήματος της μισθωτής εργασίας ουδόλως θα είχαν μεταβληθεί *eo ipso*. *Ενόςω τα μέσα παραγωγής και ο έλεγχος των δυνάμεων παραγωγής παραμένουν στην κατοχή της κυρίαρχης τάξης και της χαρίζουν την κοινωνική της ισχύ, θα υπάρχει πάντοτε ένας αστερισμός άλλων κοινωνικών τάξεων, της πλειονότητας της κοινωνίας ουσιαστικά, που θα αποκλείονται από τις αντίστοιχες σχέσεις ιδιοκτησίας*¹⁹. Στις δυνάμεις παραγωγής συμπεριλαμβάνονται, όπως είναι γνωστό, και τα επίπεδα

γνώσης που συνδέονται με την εργατική δύναμη, όπως εξ άλλου και η ροή των πληροφοριών που διευκολύνουν το σχηματισμό και τη μετάδοση αυτής της γνώσης.

Β) Αρμόζει να υπογραμμισθεί ότι η εργασία εν γένει δεν αποτελεί απλώς μία δραστηριότητα μετασχηματισμού αντικειμένων του εξωτερικού κόσμου, της φύσης. Είναι μία πολύπλευρη και σύνθετη δραστηριότητα που αναπτύσσεται στη διαδικασία παραγωγής και ανταλλαγής προϊόντων και υπηρεσιών, όπως επίσης στις υπηρεσίες του Κράτους και του δημόσιου τομέα. Αντιθέτως, για όποιον αποδίδει στην "εργασία" ένα στενό περιεχόμενο, ως υλική και ποσοτικώς μετρήσιμη δραστηριότητα μετασχηματισμού αντικειμένων της φύσης, τότε κάθε επαγγελματική δραστηριότητα διαφορετική εκλαμβάνεται ως κάτι το αυτόχρονα δημιουργικό, μη μετρήσιμο ποσοτικά, ίσως και με κάποια "άυλη" διάσταση. Εάν μάλιστα κάποιος εκτιμά, επιπλέον, ότι η εργασία στη "μεταβιομηχανική" κοινωνία έχει ήδη ή έστω τείνει να μεταμορφωθεί σε δραστηριότητα αυτής της δεύτερης μορφής, τότε μπορεί να φθάσει ακόμη και στο -βεβιασμένο- συμπέρασμα ότι η θεωρία της αξίας - τόσο της κλασικής πολιτικής οικονομίας όσο, ακόμη περισσότερο, με τη ριζοσπαστική αναθεώρηση της τελευταίας από τον Μάρξ - έχει πλέον καταστεί ανίσχυρη.

Με αυτό το γενικό πνεύμα, πλειάδα σύγχρονων θεωρήσεων²⁰ κρίνει ότι η εργασία στον σύγχρονο καπιταλισμό έχει μετακινηθεί από την επικράτεια της αναγκαιότητας προς το βασίλειο της επικοινωνιακής ελευθερίας, μετεξελισσόμενη σε δραστηριότητα με αντικείμενο τον πλούτο των πληροφοριών και με δημιουργικά ξεπετάγματα της σκέψης. Οπότε, υποτίθεται, κύρια μέριμνα, περίπου από κοινού των δυνάμεων του κεφαλαίου και των δυνάμεων της μισθωτής εργασίας, είναι πως να διασφαλισθεί για καθένα άτομο ο προσωπικός του βίοκοσμος, ένα δυναμικό για επικοινωνιακή δράση με διυποκειμενική προοπτική.

Αυτό που καταφανώς παραβλέπεται σε παρόμοιες θεωρήσεις ιμπερσιονιστικής κοινωνιολογίας ή κοινωνικής ηθικολογίας είναι το απλό ζήτημα: *ποια είναι τέλος πάντων η υλική αναφορά του εκθαμβωτικού πλούτου πληροφοριών και της δημιουργικότητας της νέας ελίτ μεταξύ των εργαζομένων; Δεν συμπεριλαμβάνονται άραγε αυτά σε μία ευρύτερη διαδικασία παραγωγής και ανταλλαγής, την οποία και εξυπηρετούν; Δεν εξακολουθούν να λειτουργούν προς όφελος της κερδοφορίας του κεφαλαίου και των κατόχων των αντίστοιχων μέσων παραγωγής και εργασίας; Εάν ναι, τότε κατά τι έχει μεταβληθεί η πεμπουσία του*

καπιταλισμού²¹;

Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και ανταλλαγής, όχι απλώς παραμένει αμετάλλακτος στη δομική του συγκρότηση, αλλά αυτή παροξύνεται κιόλας στη νεοφιλελεύθερη εποχή. Έγκειται σε ανισότιμη πρόσβαση των ανθρώπων στα μέσα παραγωγής και εργασίας, ώστε οι αποκλειόμενοι από αυτά να εξωθούνται να πωλήσουν την εργατική τους σε όσους κατέχουν και ελέγχουν τέτοια, προσφέροντας σε αυτούς υπεραξία ή απλώς υπερεργασία, την οποία ιδιοποιούνται οι κεφαλαιοκράτες ή το Κράτος ως συλλογικός κεφαλαιοκράτης²².

Στην ιστορική του εξέλιξη νέα και ποικίλα προσόντα αναδεικνύονται ή ήδη γνωστές δεξιότητες αναβαθμίζονται, ενώ άλλες καθίστανται παρωχημένες ή παραδοσιακές, ορισμένες μάλιστα επαγγελματικές απασχολήσεις ιστορικά ξεπερνιούνται²³. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η εργασία, ίδια ή αλλότρια, αποτελεί την πραγματική πηγή των οικονομικών αξιών, αφού οι τελευταίες προσδιορίζονται με βάση την κοινωνικά ωφέλιμη εργασία που έχει επενδυθεί σε αυτές. Άρα η καταβολή εργασίας, η κατανάλωση εργατικής δύναμης, αποτελεί συγχρόνως και την αληθινή πηγή της παραγόμενης υπεραξίας. Το ίδιο ισχύει, είτε πρόκειται για ανεπίδεκτη και υπό αυστηρό ιεραρχικό έλεγχο εργασία είτε για εργασία με εξαιρετικώς υψηλό επίπεδο εξειδίκευσης, εργασία με ευρύ περιθώριο πρωτοβουλιών, με απαιτητικό βαθμό υπευθυνότητας, που προσφέρεται σε λιγότερο τυποποιημένες συνθήκες απασχόλησης.

Εργασία στην οποία υπερέχουν αυτά τα δεύτερα γνωρίσματα δίνει την εντύπωση ότι είναι ανεπίδεκτη οποιασδήποτε ποσοτικής αποτίμησης. Ή ακόμη ότι είναι αυθεντική και δημιουργική δραστηριότητα για πρόσωπα που εργάζονται με σχετική αυτονομία από τη διευθυντική εξουσία του εργοδότη. Σε αντιδιαστολή προς τις ιεραρχικές σχέσεις που βιώνουν άλλες κατηγορίες εργαζομένων στην ίδια επιχείρηση. Οπότε, λέγεται, και οι αμοιβές που απολαμβάνουν οι πρώτοι δεν μπορεί να ανταποκρίνονται απλώς στις συνήθειες ανάγκες αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης²⁴.

Οι εντυπώσεις αυτές, σε μεγάλο βαθμό, είναι παραπλανητικές, εν τούτοις²⁵. Σε πολλά είδη εργασιών συστατικό στοιχείο των οποίων είναι η ηλεκτρονική τεχνολογία η έμφαση δίνεται σε μηχανικό χειρισμό ποσοτήτων πληροφοριών και λιγότερο σε κριτικά αφομοιωμένη και σφαιρική γνώση γύρω από επιστημονικά αντικείμενα. Για το μεγαλύτερο τμήμα των υπηρεσιών η χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών έχει καταστήσει την εργασία πολύ

περισσότερο αποδοτική, όχι όμως και όντως δημιουργική ούτε βεβαίως "άυλη". Όποιος δεν αναμειγνύει την πολιτική οικονομία με τη μεταφυσική δεν μπορεί να δεχθεί ότι η διευρυμένη χρήση του λεγόμενου "πλαστικού χρήματος" και των πιστωτικών καρτών έχει αληθινά αλλοιώσει τον εγχρήματο χαρακτήρα των συναλλαγών.

Το ψήγμα αλήθειας, πάντως, που περιέχεται σε αυτές τις αναγνώσεις του ύστερου καπιταλισμού συνίσταται στο γεγονός ότι, κατά τη διάρκεια του τελευταίου τρίτου του εικοστού αιώνα, στις περισσότερο αναπτυγμένες οικονομίες, μία ελάττωση του απασχολούμενου δυναμικού στη βιομηχανία έχει συμβαδίσει με μία διεύρυνσή του στον τομέα των υπηρεσιών, ενίοτε με λιγότερο αυστηρές ή τυποποιημένες μορφές εργασίας²⁶.

Αληθές φαίνεται ακόμη ότι μικρότερο τμήμα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας προσφέρεται από μισθωτούς που παρέχουν χειρωνακτική εργασία άμεσα παραγωγική, ενώ μεγαλώνει το τμήμα των εργαζομένων που προσφέρουν έμμεσα παραγωγική εργασία. Η μεταβολή αυτή, ωστόσο, εμφανίζεται συνάμα ως μία διπλή κίνηση: αφενός η βιομηχανική παραγωγή και η μεταποίηση διενεργούνται εν μέρει από μορφές εργασίας που προσιδιάζουν στην παροχή υπηρεσιών, αφετέρου και ο τριτογενής τομέας υφίσταται μία μεταμόρφωση οιονεί εκβιομηχανισμού διαφόρων ειδών εργασίας²⁷.

Οι μεταβολές αυτές, παρά ταύτα, εκπληγάζουν κατά βάθος από μία αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, η οποία σημαδεύεται από τη διοχέτευση μεγαλύτερου τμήματος από την παραγόμενη υπεραξία προς επενδύσεις σε εξοπλισμό, σε νέα τεχνολογία και εν γένει σε σταθερό κεφάλαιο. Αυτή η τάση, παράλληλη προς μία πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους και προς φαινόμενα υπερυσσώρευσης, δημιουργήσε πιέσεις για μία ευρύτερη απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, τροφοδοτώντας μία επιθετική νεοφιλελεύθερη στρατηγική. Εξώθησε τις δυνάμεις του κεφαλαίου σε μία απορρύθμιση συνάλληλη με μία αναδόμηση των εργασιακών σχέσεων, στη βάση των νέων απαιτήσεων της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, με ένταση της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Αυτές αφορούν σε επιλεκτική χρήση της εργατικής δύναμης, με ευέλικτο, απασχολήσιμο και υπάκουο εργατικό δυναμικό, μη συνδικαλιζόμενο και με χαμηλές προσδοκίες ζωής και χαλαρή αυτοεκτίμηση.

Με άλλα λόγια, από τη μία μεριά, η ένταση του διεθνούς ανταγωνισμού αποδεικνύεται ολοένα πιο ασύμβατη με υπάρχοντα πλαίσια κοινωνικής προστασίας της εργασίας, μέχρι τούδε θεσμικώς κατοχυρωμένα σε κοινωνικό

κράτος. Από την άλλη μεριά, αυτή η ιστορική εξέλιξη του σύγχρονου καπιταλισμού διεθνώς γεννά και νέες μορφές εργασίας, πλάϊ στις εδραιωμένες. Συνάμα αξιώνει ποικιλότητα ισχυροποίηση του διευθυντικού προνομίου της εργοδοσίας, απαιτώντας "ευλυγισία" στην εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης και μερική απασχόληση. Επίσης όμως εργασία με ηλεκτρονικούς υπολογιστές, με αυτοματοποίηση, αλλά ενίοτε και με αυξημένες ελεγκτικές και υπολογιστικές, με αυτοματοποίηση, αλλά ενίοτε και με αυξημένες ελεγκτικές και υπολογιστικές αρμοδιότητες, καθώς και μία πολυδύναμη και πολυλειτουργική χρήση της εργατικής δύναμης. Η σφαιρική αναπαραγωγή και η επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και κυκλοφορίας απαιτεί νέες μορφές ελέγχου της εργασίας των άλλων. Επίσης μία αρμοδιότητα ελέγχουσα, συνδυαστική και διευθύνουσα, είτε αυτή μπορεί να θεωρηθεί όντως "παραγωγική" εργασία είτε όχι.

Παρ' όλα αυτά, ασχέτως αν οι κάτοχοι τέτοιων θέσεων εργασίας αντιλαμβάνονται τη θέση τους στον καταμερισμό εργασίας ως προσαρτημένη σε εκείνη των κατόχων των μέσων παραγωγής στα οποία εργάζονται ή αντιθέτως, ως εγγύτερη προς εκείνη των μισθωτών, σε κάθε περίπτωση η αντικειμενική λειτουργία τους καθορίζεται από τις επιταγές της αξιοποίησης του κεφαλαίου. Ως εκ τούτου, το περιεχόμενο της εργασίας τους πολύ απέχει από του να τους προσφέρει μία ελεύθερη επικοινωνιακή δράση, απαλλαγμένη από εξουσιαστικές εξαρτήσεις. Τουναντίον, εξακολουθεί να αποτελεί μισθωτή δραστηριότητα στην υπηρεσία της συσσώρευσης κεφαλαίου που κατέχουν άλλοι. Έστω και αν η συμφωνημένη με τον εργοδότη αμοιβή τους ανέρχεται σε εξαιρετικώς υψηλά επίπεδα, όπως με την παραχώρηση σ' αυτούς προνομιακών μετοχών και με ευθεία συμμετοχή στα προσβλεπόμενα κέρδη.

Επί πλέον, η γενικότερη ανασφάλεια της απασχόλησης και η ασταθής υπόσταση πολλών επιχειρήσεων πλήττουν ή απειλούν κάποτε τη θέση ακόμη και αυτών των υψηλόμισθων στελεχών και των managers, οι οποίοι πολύ εύκολα μπορούν να κατρακυλήσουν από την κορυφή στα χαμηλά. Η αβέβαιη λειτουργία των χρηματιστηρίων και τα скаμπανεβάσματα των κερδοσκοπικών μετακινήσεων στην αγορά κεφαλαίου είναι μερικά μόνον από τα συμπτώματα της ανεξέλεγκτης λειτουργίας που προσιδιάζει στον νεοφιλελεύθερο Μινώταυρο του διεθνοποιημένου καπιταλισμού σε ολόκληρο τον κόσμο.

3. Επιλεκτική γνώση, συσκοτίσεις της αλήθειας και εχθρότητα προς την κριτική σκέψη.

Οι κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού, όπως, τηρουμένων των αναλογιών, και οι παρελθούσες κοινωνίες, *λειτουργούν αντιφατικά, συγχρόνως με γνώση αλλά και με άγνοια ή απλώς επιλεκτική γνώση. Με διαφώτιση αλλά και με συσκοτίση γύρω από τα πράγματα και τα νοήματα.*

Λόγου χάρι, για να μη μακρηγορούμε, προκειμένου να εμπεδωθεί μηχανισμός παραγωγής γενετικά τροποποιημένων οργανισμών, απαιτείται ασφαλώς εξειδικευμένη γνώση βιοτεχνολογίας από τις παραγωγούς εταιρείες, συνήθως πολυεθνικές. Ωστόσο χρειάζεται συγχρόνως να απλωθεί, με τη συνέργεια επιχειρήσεων, ερευνητών και κυβερνήσεων, ένα αθέατο πέπλο άγνοιας και συσκοτίσης της αλήθειας πάνω από δισεκατομμύρια εν δυνάμει καταναλωτών, σχετικά με τους κινδύνους από την κατανάλωση τέτοιων προϊόντων. Οι σχετικές επιχειρήσεις, επομένως, λειτουργούν συγχρόνως με ειδική γνώση σε ορισμένη τεχνολογία αιχμής, από τη μία πλευρά, αλλά και με συνειδητή καλλιέργεια άγνοιας από την άλλη.

Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής αυτή η κεντρική ιδέα εμφανίζει ορισμένα ιδιαίτερα γνωρίσματα. Κατά πρώτο λόγο, η ενσωμάτωση της γνώσης στις διαδικασίες παραγωγής και ανταλλαγής λαμβάνει χώρα σε συνθήκες ανηλεούς ανταγωνισμού των οικονομικών υποκειμένων, ιδίως των επιχειρήσεων. *Κάθε μεμονωμένος κάτοχος κεφαλαίου προς επένδυση νοιώθει ότι έχει συμφέρον να αξιοποιήσει αυτός κρίσιμα στοιχεία γνώσης και πληροφορίες, με την ελπίδα ότι οι ανταγωνιστές του θα επιτύχουν λιγότερο σ' αυτό.*

Ωστόσο, και αν ακόμη αυτό συμβεί για ορισμένο χρονικό διάστημα, ο ίδιος ο ανταγωνισμός ωθεί τους άλλους να επωφεληθούν και εκείνοι από αυτά τα στοιχεία γνώσης ή και άλλα ακόμη, με αποτέλεσμα μία - μερική τουλάχιστον - διάχυση της χρηστικής γνώσης σε κοινωνική κλίμακα. *Ανάλογα ισχύουν, κατά μέρος, για γνώση που τίθεται σε εξυπηρέτηση σκοπών επιβολής μεταξύ των κρατών, ιδίως στην πολεμική τεχνολογία, γνώση η οποία για κάποιο χρονικό διάστημα περιφρουρείται επιμελώς και δια ροπάλου ως κρατικό απόρρητο²⁸.*

Ανάλογα ισχύουν επίσης για γνώση ή αντιθέτως για συγκάλυψη που αφορά ακόμη και στη λειτουργία ιδιωτικών επιχειρήσεων ή και ολόκληρων οικονομικών κλάδων, οπότε σταθμίσεις κρατικής σκοπιμότητας επιλέγουν την

παρασιώπηση γεγονότων και καταστάσεων. Κάτι τέτοιο συνέβει π.χ. με τη συνειδητή προσπάθεια των βρετανικών αρχών να αποκρύψουν τα σχετικά με τη σογγώδη εγκεφαλοπάθεια των βοοειδών, που προκλήθηκε από ολέθριες επιλογές μεγάλων κτηνοτροφικών επιχειρήσεων.

Αλλά και περαιτέρω, πως να γευθούν τα αγαθά της αποκαλούμενης τρίτης βιομηχανικής επανάστασης φτωχοί λαοί και πληθυσμοί, που δεν έχουν καν γνωρίσει βασικές κατακτήσεις της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης, όπως δημόσια συστήματα υδροδότησης, αποχέτευσης, υποδομών κάθε είδους, προστασίας της υγείας και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, κοινωνική ασφάλιση; Πως να έλθει σε επαφή με τα συναρπαστικά επιτεύγματα της ηλεκτρονικής τεχνολογίας το ήμισυ του πληθυσμού της ανθρωπότητας, με ημερήσιο εισόδημα λιγότερο από δύο δολάρια κατ' άτομο; Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η Αφρική, με ποσοστό 9% στον παγκόσμιο πληθυσμό κατέχει μόλις το 0,4% των ηλεκτρονικών υπολογιστών που χρησιμοποιούνται διεθνώς. Αντιθέτως οι ΗΠΑ, με ποσοστό μόλις 5% στον παγκόσμιο πληθυσμό κατέχουν το 25% των ηλεκτρονικών υπολογιστών που υπάρχουν διεθνώς, συγχρόνως βεβαίως με το 50% του παγκόσμιου πλούτου. Με όρους παγκόσμιου πληθυσμού η περίφημη "κοινωνία της γνώσης" πρακτικά αφορά μόλις το ένα πέμπτο. Και με την επιδεινούμενη κοινωνική ανισότητα²⁹ και φτώχεια η κατάσταση αυτή δεν μπορεί να αντιστραφεί.

Μία από τις βασικές αιτίες για την οποία οι χρηματιστηριακές αξίες των επιχειρήσεων της λεγόμενης νέας οικονομίας (δείκτης Nasdaq) καταβαραθρώθηκαν τη διετία 2001-2002 ήταν ακριβώς μία σοβαρή κρίση υπερσυσσώρευσης, δηλαδή μεγάλου όγκου επενδυμένου κεφαλαίου που δεν κερδοφορεί πλέον, σε πολλούς κλάδους τεχνολογιών αιχμής. Αυτή η κάθετη πτώση προκλήθηκε από την υπερφίαλη αισιοδοξία, ότι οι δραστηριότητες της νέας οικονομίας έχουν περίπου απεριόριστα περιθώρια σχετικά με την κατανάλωση των προϊόντων και των υπηρεσιών της, ελπίδα πο βεβαίως διαψεύστηκε παταγωδώς. Διότι, όταν οι φτωχοί καθίστανται φτωχότεροι και περισσότεροι, τότε η παγκόσμια οικονομία βυθίζεται σε κρίση προκαλούμενη από υπερπροσφορά και συνάμα μειωμένη ζήτηση. Κρίση που προκαλείται ακριβώς από τη νεοφιλελεύθερη συνεχή μεταφορά πλούτου εκ των κάτω προς τα άνω. Και ναι μεν οι ΗΠΑ είναι σε θέση να απορροφούν μέρος της κρίσης και της ύφεσης χάρη στην πολεμική τους βιομηχανία και με τη σταθερή διαταραχή της διεθνούς ειρήνης, την οποία είτε προκαλούν είτε ανέχονται. Οι υπόλοιπες

χώρες, όμως, ούτε έχουν παρόμοια δυνατότητα ούτε και θα έπρεπε να την αποκτήσουν.

Αξίζει να προσεχθεί και μία ειδικότερη πτυχή της παραγωγής και διάδοσης γνώσης την οποία μπορούμε να αποκαλέσουμε με συντομία "κριτική γνώση"³⁰. Ένα από τα προσκόμματα που ορθώνονται στην καλλιέργεια της στον ώριμο καπιταλισμό είναι η αντίθεση στην κριτική γνώση, από τη σκοπιά της διατήρησης καταστάσεων ανελευθερίας, ανισότητας και οικολογικής διακινδύνευσης. Ας προσπαθήσουμε να το κατανοήσουμε με ένα απλό παράδειγμα.

Στις χρηματιστηριακές επιχειρήσεις, φερ' ειπείν, γίνεται στο έπακρο χρήση της πληροφορικής. Παρά ταύτα η λειτουργία τους στο πλαίσιο των χρηματιστηρίων είναι ελάχιστα ορθολογική, αφού το προσωπικό τους ρέπει συχνά προς μία καθαρώς διαισθητική και ενίοτε αγελαία συμπεριφορά³¹. Βασίζεται σε αποσπασματική και συχνά επιδερμική γνώση της σύνθετης κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας³², η οποία βεβαίως δεν πορεύεται σύμφωνα με τα προκατειλημμένα σχήματα της νεοφιλελεύθερης δογματικής. *Τα οικονομικά υποκείμενα, ούτως ή άλλως, δρουν με διαφορετικά και άνισα αποθέματα πληροφοριών. Αυτά δεν μπορούν αν εξομαλυνθούν με ισχυρότερες δόσεις πληροφόρησης, σε μία κοινωνία στην οποία η κοινωνική ανισότητα συνήθως εκφράζεται, μεταξύ άλλων επιπέδων, και στη ροή των κρίσιμων πληροφοριών.*

Το ζήτημα που θίξαμε μπορεί να τεθεί και γενικότερα ακόμη. Γιατί η απέχθεια της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης και των ιδεολογικών της υποστηρικτών προς την κριτική σκέψη, αφού κατ' εξοχήν αυτή θα μπορούσε να φωτίσει τους πραγματικούς συντελεστές της οικονομίας, στις αληθινές ιστορικές και κοινωνικές διαστάσεις τους; Δεν θα βελτίωναν έτσι κατά πολύ και τη δική τους ικανότητα διάγνωσης της πραγματικής οικονομίας, άρα και τη δυνατότητα καλύτερης προσαρμογής τους σ' αυτήν;

Η αρχή για μία ικανοποιητική απάντηση έχει δοθεί προ πολλού³³. *Η παραγνώριση στοιχείων γνώσης και κρίσιμες παρασιωπήσεις διαπερνούν απ' άκρου εις άκρον την άρχουσα ιδεολογία, την αυτοκατανόηση της ταξικής θέσης και της ίδιας της άρχουσας τάξης από τα μέλη της. Όπως επίσης διαπερνούν και την κατεστημένη καλλιέργεια των επιστημών. Τούτο οφείλεται εν πολλοίς σε έναν ορίζοντα προκατανόησης που υπαγορεύεται από το συμφέρον διατήρησης της ταξικής κυριαρχίας*³⁴.

Αυτό δίνει μία σοβαρή εξήγηση για την κατ' αρχήν εχθρότητα των κρατούντων προς την κριτική σκέψη, ακόμη κι αν αυτή υπόσχεται ένα καλύτερο επιστημονικό βεληνεκές στην κατόπτευση και την κατανόηση της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας. Διότι, αν παρ' ελπίδα κρίσιμες μάζες ανθρώπων αρχίσουν να σκέπτονται κριτικά, αυτό πιθανώς να οδηγήσει σε αμφισβήτηση της ταξικής κυριαρχίας που υπομένουν. Έτσι, ερμηνεύεται, νομίζω, η αποστροφή της επικρατούσας "ενιαίας σκέψης" προς οποιοδήποτε στοιχείο γνώσης, οποιαδήποτε θεώρηση, θα μπορούσε να αμφισβητήσει την ικανότητα αυτορύθμισης της "αγοράς" και εν τέλει την ασυδοσία του κερδοσκοπείν. *Τα οικονομικά υποκείμενα που εμφορούνται από αυτή προτιμούν να πέσουν θύματα της άγνοιας που αυτή συνεπάγεται, παρά να ανοιχθούν να συνομιλήσουν με κριτικές και εις βάθος θεωρήσεις των πραγμάτων. Όχι από αφροσύνη αλλά από ταξική μεροληπτικότητα.*

Γίνεται φανερό ότι τούτο δεν πρόκειται να παραμεριστεί καθόλου από τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες της περίφημης "κοινωνίας της γνώσης και των πληροφοριών". Ο λόγος είναι ότι τούτο αποτελεί σταθερή παράμετρος της ταξικής κοινωνικής συγκρότησης και των παρελκόμενων μορφών συνείδησης και όχι τεχνικό ζήτημα, δεκτικό τεχνολογικής αντιμετώπισης! Αντιθέτως η "γνώση" που γεννιέται και διαχέεται στην κοινωνία, είτε με παραδοσιακούς είτε με high tech τρόπους, κατά μεγάλο μέρος σφραγίζεται από αυτή την παράμετρο, αφού εγγράφεται και η ίδια στις σχέσεις κοινωνικής κυριαρχίας όπως εξελίσσονται ιστορικά.

Συμπέρασμα

Εν κατακλείδι, η "οικονομία βασισμένη στη γνώση" αποδεικνύεται ένα βολικό πρόσχημα για την παγίωση μίας ωμής ταξικής κυριαρχίας, αδιαμεσολάβητης από πολιτικούς θεσμούς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, κοινωνικού κράτους ή κράτους δικαίου. Με τη συνεπικουρία κρατών αδύναμων να κυβερνήσουν, αλλά αρκούντως ισχυρών να επιβάλουν με πειθαναγκασμό ή ανοικτή καταστολή τους νέους όρους της κυριαρχίας της διεθνούς άρχουσας τάξης. Κάπου ανάμεσα σ' αυτές τις μυλόπετρες αλέθεται, ανάμεσα σε πολλά άλλα πράγματα, και η προοπτική της ανώτατης εκπαίδευσης και της παιδείας γενικότερα.

Και όμως, ακόμη και μέσα σ' αυτές τις διαβρωτικές ιστορικές διεργασίες, μπορούμε να διατηρούμε την προσδοκία για μία διαφορετική χρήση των τεχνολογιών που επηρεάζουν τη σύσταση, την καταγραφή και τη διάδοση της γνώσης. Όχι στην υπηρεσία της καταστολής και της χειραγώγησης των συνειδήσεων, προς όφελος της διαιώνισης της αστικής ταξικής κυριαρχίας, με την εκμετάλλευση και την αλλοτρίωση των ανθρώπων. Αλλά μία γενική χρήση στην προοπτική της δημιουργικής ανάπτυξης του ανθρώπινου γένους πάνω στην υδρόγειο, σε συνθήκες ίσης ελευθερίας και με αξιοπρέπεια όλων. Εν τούτοις, γίνεται φανερό ότι αυτό ξεφεύγει πια από - ή τουλάχιστον απαιτεί να χαλαρώσουν αποφασιστικά - τα δεσμά που ο ιστορικός καπιταλισμός έχει απλώσει σε ολόκληρη την οικουμένη.

Όπως και σε όλα τα ζητήματα που άπτονται των σχέσεων κυριαρχίας, έτσι και η απελευθέρωση μίας αυθεντικής "κοινωνίας της γνώσης" θα καταστεί δυνατή μονάχα εναντίον του δεδομένου πλέγματος των σχέσεων κυριαρχίας, με ρηζικέλευθους περιορισμούς και τομές σε αυτό. Επειδή όμως κάτι τέτοιο, κατά την αίσθησή μου τουλάχιστον, υπερβαίνει πλέον τα όρια αντοχής του συστήματος, μονάχα σε μία χειραφετητική προοπτική δημοκρατικού σοσιαλισμού θα διανοιχθούν ουσιαστικές δυνατότητες για πραγματικά ισότιμη και ελεύθερη πρόσβαση όλων των ανθρώπων της υφής στους καρπούς της γνώσης.

Το όραμα αυτό, ωστόσο, δεν πρέπει να μας καθηλώσει είτε σε έναν εφησυχασμό χιλιαστικού τύπου είτε σε ένα στείρο αρνητισμό ή μία στάση τεχνοφοβική³⁵. Αντιθέτως, πρέπει να ενδυναμώσει την ηθική και πολιτική μας δέσμευση, ήδη εδώ και τώρα, να αγωνιζόμαστε καθημερινά και εποικοδομητικά, πρώτον, για χρήσεις της γνώσης και των τεχνικών μέσων προαγωγής της που θα ξεπερνούν, κατά το δυνατόν, το επίπεδο της εργαλειακής ορθολογικότητας. Ώστε να προσανατολίζονται σε επιδίωξη σκοπών άξιων λόγου για την κοινωνική αναπαραγωγή της ανθρωπότητας, με αξιοπρέπεια για τα μέλη της. Και δεύτερον, να μοχλούμε για την επικράτηση των αρχών που συνάδουν με μία εκπαίδευση άξια του ονόματός της.

Σημειώσεις

- ¹ Μία κατατοπιστική παρουσίασή της ανευρίσκεται στη μελέτη του Ν.Ε. Παπαδάκη, "Η φλεγμαίνουσα συναίνεση. Προγραμματικός λόγος και πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εκπαίδευση: από το "δυνάμει" στο "ενεργεία", στον τόμο: *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2002, σ. 209-243. Ακόμη εκτενέστερη ανάπτυξη εις: Γιώργου Γρόλλιου, *Ιδεολογία, Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πολιτική. Λόγος και Πράξη των Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων για την Εκπαίδευση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1999.
- ² Για τον προσχηματικό χαρακτήρα της ιδέας περί "κοινωνίας της γνώσης", με αφορμή τη διακήρυξη της Μπολώνια, βλ. Κώστα Σταμάτη, "Η Διακήρυξη της Μπολώνια. Η νέα εκπαιδευτική τάξη στην Ευρώπη", *Πανεπιστήμιο*, τεύχος 3ο, 2001, σ. 91-112, ιδίως σ. 93-96.
- ³ Ένα από τα πρώτα άρθρα στην Ελλάδα που έθιξαν τέτοια ζητήματα και μάλιστα με τρόπο κριτικό ήταν αυτό του Χάρη Ναξάκη, "Η νέα σχέση Πανεπιστημίου, Επιχειρήσεων και Κράτους: η Παραγωγή Άυλων Εμπορευμάτων", στον τόμο: *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα σήμερα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1991, σ. 81-91, όπου τέθηκαν αρκετά από τα ζητήματα που εξετάζονται στο παρόν κείμενο, βλ. και Παναγιώτη Σωτήρη, "Πανεπιστήμιο και καπιταλιστική αναδιάρθρωση", *Θέσεις*, τεύχος 76, 2001, σ. 13-72. Μία ευρύτερη ιστορική θεώρηση περιέχει η μελέτη του Σταύρου Μαυρουδέα, "Πανεπιστήμιο και Καπιταλισμός", *Ουτοπία*, τεύχος 18, 1995, σ. 87-109. Γιάννη Μηλιού, *Εκπαίδευση και εξουσία. Κριτική της καπιταλιστικής εκπαίδευσης*, 4^η έκδοση, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1993.
- ⁴ Εύγλωτος είναι ο τίτλος του μικρού αλλά περιεκτικού βιβλίου των Pierre Bourdieu et alii, *Ένα πανεπιστημίο σε κατάσταση κινδύνου*, ελλ. μετ. εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1999, με ερεθίσματα από τη γαλλική εμπειρία.
- ⁵ Από τη διογκούμενη βιβλιογραφία, εντελώς ενδεικτικά βλ. τα δύο μαχητικά τομίδια πάλι του Pierre Bourdieu, *Contre-feux*, 1-2, Editions Raisons d'agir, Paris, 1997 και 2001 αντίστοιχα. Το πρώτο από αυτά διατίθεται και σε

ελληνική γλώσσα, με τίτλο: *Αντεπίθεση πυρών*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1998. Κώστα Σταμάτη, *Η ανάκτηση. Η ανάκτηση του μέλλοντος. Πέρα από τη νεοφιλελεύθερη κυριαρχία*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1999.

⁶ Βλ. μία κατεδαφιστική κριτική αυτού του ιδεολογήματος στο έξοχο βιβλίο του Christopher May, *The Information Society. A Sceptical View*, Polity Press, Cambridge etc., 2002, ιδίως τα κεφάλαια πρώτο και τρίτο. Ειδικά για την οργάνωση της εργασίας σε "κοινωνία της γνώσης", βλ. και την κριτική ανάλυση του Michael Vakaloulis, *Le capitalisme post-moderne*, Actuel Marx-PUF, Paris, 2001, σ. 123-136. Επίσης Γ.Γρόλλιου, ό.π., σ. 71-97.

⁷ Διονύση Κλάδη, "Το Πανεπιστήμιο ανάμεσα στην κοινωνία της εργασίας και στην κοινωνία της γνώσης και της μάθησης", στον τόμο: *Το πανεπιστήμιο στην κοινωνία που αναδύεται*, Τομέας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999, σ. 82. Ο συγγραφέας πάντως προσθέτει μία ασφαλιστική δικλείδα, ότι η "διαφύλαξη του ακαδημαϊκού χαρακτήρα των πανεπιστημίων αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για την εμπλοκή τους σε οποιαδήποτε νέα δράση, για την ανάληψη οποιασδήποτε πρωτοβουλίας από μέρους τους", σ. 85. Ας σημειωθεί, ωστόσο, η αυθαίρετη διάκριση, στο άρθρο αυτό, ανάμεσα σε "κοινωνία της εργασίας" και "κοινωνία της γνώσης/μάθησης". Σαν να ήταν δυνατόν η "γνώση" να αποκτάται ή να αξιοποιείται δίχως "εργασία" εν γένει! Ας προσεχθεί ακόμη η σημασιολογική αμφισημία και του ίδιου του όρου "εργασία" (εργασία γενικώς, μισθωτή εργασία;) στη θεωρούμενη ως ραγδαίως μεταβαλλόμενη "κοινωνία της εργασίας".

⁸ Η οποία θα όφειλε να απαντήσει στο κεντρικό και σαφώς αξιολογικό ζήτημα: από ποιο είδος γνώσης θα πρέπει να οικοδομείται το σχολείο και η δημόσια εκπαίδευση γενικότερα; Βλ. Γεράσιμου Κουζέλη, *Από τον βιωματικό στον επιστημονικό κόσμο. Ζητήματα κοινωνικής αναπαραγωγής της γνώσης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1991.

⁹ Ανάπτυξη αυτής της μείζονος ιστορικής εξέλιξης στις αστικές κοινωνίες του 19^{ου} αιώνα επιχειρείται στην εξαιρετική μελέτη του Διονύση Γράβαρη, *Εκπαίδευση και Πολιτική Οικονομία. Αρχές εκπαιδευτικής πολιτικής στους A.Smith, J.St.Mill και A.Marshall*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Αθήνα, 1994.

- ¹⁰ Ειδικά για την ανώτατη εκπαίδευση, το ενδιαφέρον του ιδιωτικού κεφαλαίου εξηγείται από το γεγονός ότι το 1960 υπήρχαν σε ολόκληρο τον κόσμο μόλις 15 εκατομμύρια φοιτητές και φοιτήτριες, ενώ σήμερα ο αριθμός αυτός έχει ξεπεράσει τα 100 εκατομμύρια. Η αύξηση αυτή δεν είναι καθόλου ομοιόμορφα κατανομημένη στον κόσμο. Στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική σχεδόν το μισό των νέων ανθρώπων έχει κάποια πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση, ενώ, ας πούμε, σε μία "αναπτυσσόμενη" κοινωνία, όπως η Βραζιλία, το ποσοστό αυτό καταβυθίζεται στο πενιχρότατο 8%.
- ¹¹ Όπως συνέβαινε επίσης, με πολύ μεγαλύτερη καθαρότητα, στη φεουδαρχική κοινωνία, μεταξύ των εγγράμματων μελών της αριστοκρατίας και του κλήρου, αφενός, και του εν πολλοίς αγράμματου υπόλοιπου πλήθους, αφετέρου.
- ¹² Ο λόγος αυτού του φαινομένου είναι απλός, σε τελική ανάλυση: έγκειται στην ιδεολογία και την πρακτική της αγοραίας απολυταρχίας. Αυτή είναι ασύμβατη με οποιαδήποτε διαφορετική θέωση των πραγμάτων γαι την τριτοβάθμια εκπαίδευση και τη διοίκηση των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Βλ. τη μελέτη του Robert Cowen, με αξιοποίηση των αξιοθρήνητων εμπειριών από την πρωτοπόρο Μεγάλη Βρετανία στο έργο της νεοφιλελεύθερης μετάλλαξης του δημόσιου πανεπιστημίου, "Ακαδημαϊκή Ελευθερία, Πανεπιστήμιο και Οικονομία της Γνώσης", *Πανεπιστήμιο*, τεύχος 2, 2000, σ. 3-23.
- ¹³ Μία σειρά από σφαλές εντυπώσεις σχετικά με τη βελτίωση της πολιτικής δημοκρατίας χάρη στην "κοινωνία των πληροφοριών" ανασκευάζει με επιτυχία ο C. May, *ό.π.* στα κεφάλαια τέταρτο και πέμπτο του βιβλίου του.
- ¹⁴ Σημάδια παρόμοιας προβληματικής βλ. στις μελέτες των David Coulby, "Η οικονομία της γνώσης, η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα πανεπιστήμια" και Σταύρου Μούτσιου, "Αναδιοργάνωση του καπιταλισμού και εκπαιδευτική πολιτική στο διεθνές χώρο και την Ελλάδα", *Πανεπιστήμιο*, τεύχος 4, 2001, σ. 3-20 και 55-88 αντιστοίχως.
- ¹⁵ Μία ευσύνοπτη αλλά εύστοχη κριτική παρουσίαση τέτοιων θεωρήσεων βρίσκεται στο άρθρο του Θανάση Αλεξίου, "Κοινωνικές τάξεις και νέα κοινωνικά κινήματα: μεθοδολογικά ζητήματα", *Ενθέματα της κυριακάτικης*

"Αυγής", 1/12/2002, σ. 22-23.

¹⁶ Κατά ειρωνικό τρόπο αυτή η θέση του Μάρξ επιβεβαιώνεται έμμεσα από τις προσεγγίσεις του σύγχρονου καπιταλισμού που ομιλούν για μία μετάβαση από "υλιστικές" σε "μεταϋλιστικές" αξίες. Οι "υλιστικές" αξίες, υποτίθεται αντιλαμβάνονταν την εργασία ως μέσο βιοπορισμού, έδιναν έμφαση στην κοινωνική ασφάλεια, σε σταθερό εισόδημα, σε συμμετοχή σε εργατικές ενώσεις. Οι "μεταϋλιστικές" αξίες, τουναντίον, υπογραμμίζουν τη σημασία της αυτοπραγμάτωσης και της επικοινωνιακής αλληλοεπίδρασης, δείχνοντας μεγαλύτερη συμπάθεια προς τα νέα κοινωνικά κινήματα. Θεωρείται δηλαδή ότι η πρώτη κατηγορία αξιών αντανάκλα τη γενική συνθήκη της εργατικής τάξης στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας. Ενώ η δεύτερη δέσμη αξιών είναι ανιχνεύσιμη στις συνθήκες ύπαρξης των λεγόμενων μεσο-αστικών κοινωνικών στρωμάτων, ιδίως της "μεταβιομηχανικής" κοινωνίας.

Ας συγκρατήσουμε εδώ, κατ' αρχάς, ότι παρόμοια κοινωνιολογική προσέγγιση εξακολουθεί να θεωρεί ότι ορισμένου τύπου αξίες, αν μη τι άλλο, εδράζονται ακριβώς στη γενική κοινωνική συνθήκη που πηγάζει από τον ταξικό διαχωρισμό. Αντί άλλης κριτικής, περαιτέρω, ας θέσουμε κάποια απλά ερωτήματα: πως τα λεγόμενα μεσαία αστικά στρώματα θα μπορούσαν να επιδιώκουν αυτό-πραγμάτωση του ατόμου, ελεύθερη επικοινωνιακή δράση κ.λπ., αν δεν έχουν υποτυπωδώς εξασφαλισμένη κάποια, δημιουργική ή μη, εργασιακή απασχόληση, ένα λίγο ή πολύ σταθερό εισόδημα και μία αξία λόγου κοινωνική προστασία; Αλλά, επειδή αυτά, φευ, δεν είναι ούτε πάντοτε δεδομένα ούτε διά παντός κατεκτημένα, πως αλλιώς θα ήταν δυνατόν να διασφαλισθούν με κάποια σχετική σταθερότητα, αν όχι με ενεργό δράση και δική τους, πολιτική και συνδικαλιστική, απέναντι στην κυρίαρχη τάξη; Ιδίως μάλιστα, αν αυτή η τελευταία αποφασίσει να καταργήσει το κοινωνικό κράτος, το οποίο ακριβώς είχε επιτύχει να κατοχυρώσει στοιχειωδώς αυτό που σήμερα καταφρονείται περίπου ως παρωχημένες "υλιστικές" αξίες;

"Μεταβιομηχανική" κοινωνία χωρίς κοινωνικό κράτος αποτελεί εν τέλει το ψευδώνυμο της νεοφιλελεύθερης τροπής του υπεραναπτυγμένου τεχνολογικά καπιταλισμού, ο οποίος αδιαφορεί για την εξασφάλιση όρων αναπαραγωγής της πανανθρώπινης κοινωνίας με αξιοπρέπεια και ίση ελευθερία για όλους τους

ανθρώπους, για όλους τους λαούς στον πλανήτη. Όσο για το διατυμpanιζόμενο από τη νεοφιλελεύθερη φιλολογία, νεοδαρβινικό φρόνημα ατομικής επιβίωσης, σε συνθήκες γενικευμένου ανταγωνισμού, αυτό, άραγε σε ποια από τις δύο κατηγορίες αξιών ανήκει; Και τι είδους "αξία" μπορεί να αποτελεί μία οιονεί φυσική αναγκαιότητα, ένα ωμό γεγονός; Οι οπαδοί παρόμοιας "ηθικής" θεωρίας θα δυσκολεύονταν να αρνηθούν ότι δεν διαπράττουν μία φυσικαλιστική πλάνη, δηλαδή μία φιλοσοφικά αθέμιτη μετάβαση από αυτό που γίνεται σε αυτό που δέον να γίνεται.

¹⁷ Π.χ. στον δημόσιο τομέα της οικονομίας τα μέλη του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των Πανεπιστημίων αποτελούν ασφαλώς παρόμοια κατηγορία εργαζομένων. Αλλά και σε περιοχές της "κοινωνικής οικονομίας" συχνά συντρέχει τούτο, όπως σε μη κυβερνητικές οργανώσεις, σε επιχειρήσεις αλληλοβοήθειας ή σε ενώσεις ανθρώπων για εθελοντική προσφορά εργασίας. Ανάλογα παρατηρούνται ακόμη και στον ιδιωτικό τομέα, για ορισμένες θέσεις εργασίας ή τμήματα επιχειρήσεων, όπως έρευνας και σχεδιασμού. Αλλά τέτοια φαινόμενα υπήρχαν ήδη ή άρχισαν να εμφανίζονται σαφώς πριν από τη λεγόμενη "μεταβιομηχανική οικονομία", επομένως είναι ανεξάρτητα από αυτήν.

¹⁸ Βλ. Μ. Vakaloulis, *Le capitalisme post-moderne*, ό.π., σ. 129.

¹⁹ Ομοίως ο C. May, *The Information Society*, ό.π., σ. 72 επ.

²⁰ Ο πυρήνας αυτής της ιδέας γίνεται αποδεκτός από θεωρητικούς πολιτικά τόσο διαφορετικούς όσο ο Jurgen Habermas και ο Antonio Negri, νεο-κλασικοί οικονομολόγοι και μετα-μοντέρνοι κοινωνιολόγοι.

²¹ Ο καπιταλισμός είναι σφαιρικός τρόπος παραγωγής της κοινωνικής ζωής και ανταλλαγής, όχι μία οικονομική διάρθρωση που προέκυψε και μετασχηματίζεται απλώς από τεχνολογικές καινοτομίες. Ως εκ τούτου, η τεχνολογική εξέλιξη στους κόλπους του συνιστά στοιχείο συνέχειας και όχι μετασχηματισμού του. Το επιχείρημα αυτό αναπτύσσεται διεξοδικά από τον C. May, ό.π., ιδίως σ. 38 επ. Οι πελώριες εξελίξεις στα μέσα επικοινωνίας, από τον 19ο αιώνα και εντεύθεν, διόλου δεν έχουν αλλάξει τα ουσιώδη

συγκροτητικά στοιχεία του καπιταλισμού. Μάλλον τα έχουν προσεπικυρώσει κιάλας, αν αναλογισθούμε ότι τα μέσα επικοινωνίας έχουν περάσει κατά μεγάλο μέρος στο ιδιωτικό κεφάλαιο και λειτουργούν για την κερδοφορία του.

²² Συνάρτηση της δομικής συγκρότησης του καπιταλισμού με την προκύπτουσα κοινωνική αδικία αποπειράται το βιβλίο μου, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική. Μία κριτική θεωρία της δικαιοσύνης*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1995, δεύτερο κεφάλαιο.

²³ Λόγου χάρη, το επάγγελμα του εκτελωνιστή χάνει το ζωτικό χώρο αναφοράς του, ενόσω η διεθνοποίηση του εμπορίου καθιστά περιττούς τους τελωνειακούς φραγμούς. Ή το επάγγελμα του ασυρματιστή στη ναυτιλία και αρκετά άλλα.

²⁴ Εφόσον όμως προσμετρώνται στα επίπεδα αμοιβών τους συγκυριακοί παράγοντες, τότε αυτά αποδεικνύονται ευμετάβλητα αλλά και αυθαίρετα. Π.χ. υψηλόβαθμα στελέχη σε χρηματιστηριακές εταιρείες, στις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία, για ορισμένη περίοδο της δεκαετίας του 1990 έφθασαν να αμείβονται με ιλιγγιώδεις απολαβές, ενώ και αριθμητικά οι ωφελούμενοι αυξήθηκαν εντυπωσιακά. Ωστόσο το απότομο, καίτοι αναπόφευκτο, ξεφούσκωμα των υπερτιμημένων χρηματιστηριακών αξιών ήδη έχει προσγειώσει τις αμοιβές αυτές σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο, παράλληλα με δεκάδες χιλιάδες απολύσεις στελεχών.

²⁵ Βλ. την πειστική ανάλυση του C. May, *ό.π.*, στο τρίτο κεφάλαιο.

²⁶ Καίτοι ούτε κι αυτό αποτελεί γενικευμένο φαινόμενο. Αντιθέτως η (νομοθετική, αλλά και έμπρακτη) ενδυνάμωση της εργοδοτικής αυθεντίας έχει επιβάλλει σε αρκετές περιπτώσεις ακόμη αυστηρότερα πλαίσια εργασιακών σχέσεων, με εξουθενωτικά επιλεκτική χρήση της εργατικής δύναμης, με φόβητρο τις απολύσεις και την ανεργία. Δεν είναι δύσκολο να φαντασθεί κανείς περαιτέρω τον καταναγκαστικό βίο που επιβάλλεται ετερόνομα πάνω στον εργαζόμενο-λάστιχο. Ολοκληρωτικά δοσμένος σε έναν καινοφανή εργοδοτικό πατερναλισμό, χωρίς δυνατότητα ομαλής οικογενειακής ζωής, καταντώντας

σιγά-σιγά "άνθρωπος χωρίς ιδιότητες", βαρύθυμος, δυσεπικοινωνήτος και απρόβλεπτος. Τύπος ανθρώπου υπηκόου, ευεπίφορος σε πολυειδή χειραγώγηση και έκθετος σε ανορθολογικές ιδεολογίες κάθε μορφής, άρα ακίνδυνος για το status quo.

²⁷ M. Vakaloulis, *ό.π.*, σ. 134.

²⁸ Π.χ. ήδη το περίφημο "υγρόν πυρ" των Βυζαντινών, οι σύγχρονες πυρηνικές εγκαταστάσεις, η απαγόρευση δημοσιοποίησης νόσων που πλήττουν θανάσιμα βετεράνους στρατιωτικών επιχειρήσεων, στις οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί όπλα που προκαλούν σοβαρές βλάβες στον ανθρώπινο οργανισμό κ.λπ. Άκρον άωτον της πληροφοριακής μυστικότητας αποτελεί η ασύλληπτη δορυφορική υπερκατασκοπεία που ασκείται από τις ΗΠΑ σε οποιοδήποτε σημείο της υδρογείου, με το περιβόητο σύστημα Εσελόν για τη συλλογή απόρρητων πληροφοριών κάθε είδους, με στόχο την εδραίωση της αμερικανικής ηγεμονίας στην οικουμένη. Το πιο προωθημένο εφαρμοσμένο παράδειγμα της "κοινωνίας της γνώσης/πληροφορίας" είναι συνάμα και το πιο απόκρυφο!

²⁹ Για την οποία βλ. προχειρώς τα κεφάλαια πρώτο και τέταρτο στο βιβλίο του Alex Callinicos, *Equality*, Polity Press, Cambridge etc., 2000.

³⁰ Βλ. και Κώστα Σημίτη, "Η κριτική σκέψη σε άμυνα στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες", στον τόμο: *Προοπτικές και μέλλον των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα*, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 1999, σ. 43-57.

³¹ Εφόσον π.χ. οι "παίκτες" των χρηματιστηρίων νοιώθουν ότι οι τιμές των μετοχών και των ομολόγων θα πέσουν, ρευστοποιούν εσπευμένως τους τίτλους τους, συμβάλλοντας στην επαλήθευση της "διαίσθησής" τους.

³² Βλ. π.χ. τα δημοφιλέστατα στην αγγλοσαξωνική οικονομική και κοινωνική θεωρία πρότυπα "ορθολογικών προσδοκιών", που υποθέτουν ότι οι δρώντες έχουν περίπου την ίδια και ικανοποιητική πληροφόρηση, με βάση την οποία επιδιώκουν εγωκεντρικά, αλλά και "ορθολογικά", τη μεγιστοποίηση του προσωπικού οφέλους. Ή ότι η ανεργία προκαλείται όχι από φταίξιμο της ίδιας

της "αγοράς", αλλά από παρεμβάσεις συνδικάτων και κυβερνήσεων κ.ο.κ.

³³ Ήδη με τη "Γερμανική Ιδεολογία" των Μαρξ και Ένγκελς (1847). Σημαντικό επίσης το ξεχασμένο σήμερα, αλλά αιρετικό στην εποχή του, έργο του Γκέοργκ Λούκατς, *Ιστορία και ταξική συνείδηση* (1922), ελλ. μετ. εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1975.

³⁴ Ότι ο φετιχισμός του εμπορεύματος, ως βηματοδότης της άρχουσας ιδεολογίας, τυφλώνει και μέλη της ίδιας της άρχουσας τάξης, αυτό κόστισε στον Λούκατς μία αυστηρή όσο και άδικη κριτική από τη μαρξιστική vulgata της Τρίτης Διεθνούς. Αυτή η τελευταία ήταν μάλλον επιρρεπής σε συνωμοτική αντίληψη του τρόπου κατανόησης και δράσης από την πλευρά της αστικής τάξης.

³⁵ Προσυπογράφω πλήρως το συμπέρασμα του C. May, *The Information Society*, ό.π., σ. 161, ότι δεν υπάρχει τίποτε το φυσικό ή νομοτελειακό σχετικά με την "κοινωνία της γνώσης και των πληροφοριών". Μολονότι μπορούμε να κάνουμε την ιστορία μας μονάχα μέσα σε περιστάσεις που μας καταλαμβάνουν, αυτές οι περιστάσεις δεν είναι καθόλου τόσο στενές ή παγιωμένες όσο θα ήθελαν να πιστέψουμε οι υπέρμαχοι της "κοινωνίας της γνώσης".